

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ОСІБ, ЯКІ НЕ МАЮТЬ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ЇХ ОСОБУ ТА ПІДТВЕРДЖУЮТЬ ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ ДО БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ У ЦЕНТРАХ З НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ВТОРИННОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

THE REALIZATION OF THE RIGHT OF PERSONS WITHOUT DOCUMENTS VERIFYING THEIR IDENTITY AND CONFIRMING UKRAINIAN CITIZENSHIP TO FREE LEGAL AID IN CENTERS FOR PROVIDING FREE SECONDARY LEGAL AID

Рішко М.І., к.ю.н.,

помічник менеджера проекту «Захист та пошук рішень для осіб без громадянства,
осіб під ризиком без громадянства та осіб з невизначеним громадянством в Україні»

Благодійна організація «Міжнародний фонд охорони здоров'я та навколишнього середовища «Регіон Карпат»

У статті розкрито роль та місце безоплатної правничої допомоги в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина, принципи її надання в Україні (принципи у сфері надання безоплатної правничої допомоги – верховенство права; законність; доступність безоплатної правничої допомоги; забезпечення якості безоплатної правничої допомоги; гарантоване державне фінансування).

Наголошено, що концепція формування системи безоплатної правничої допомоги в Україні спрямована насамперед на реалізацію права людини на доступ до правосуддя, створення засад для розвитку доступної та якісної правничої допомоги, яка б відповідала потребам суспільства, відповідно до Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Крім того, зазначено важливість приєднання України у 2013 році до Конвенції 1954 року про статус апатридів та Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року, що сприяє вирішенню питання безгромадянства.

Проаналізовано перелік документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України згідно ЗУ «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», «Про громадянство України».

Досліджено національне законодавство України про реалізацію права осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України на безоплатну вторинну правничу допомогу у Центрах з надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Проаналізовано доступ осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України до правничої послуги: безоплатної первинної правничої допомоги у центрах з надання безоплатної вторинної правничої допомоги.

Особливу увагу приділено з'ясуванню питання документального підтвердження фізичною особою (осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України) належності до суб'єкта права на безоплатну вторинну правничу допомогу у Центрах з надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Досліджено можливі перешкоди в реалізації права осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України на безоплатну вторинну правничу допомогу, у доступі до правосуддя.

Зазначено доцільність удосконалення окремих норм чинного законодавства щодо розширення переліку категорії питань недокументованих осіб, з яким вони можуть звертатися до центрів з надання безоплатної вторинної правничої допомоги для отримання безоплатної вторинної правничої допомоги (звернення заявника не лише з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України, але й передбачити можливість звертатися з питань встановлення факту народження, оскільки особа не маючи реєстрації народження в органах державної реєстрації актів цивільного стану не зможе оформити паспорт громадянина України в Державній міграційній службі України) та звільнення від сплати судового збору фізичних осіб з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України, що сприяло б доступу вразливих категорій осіб до правосуддя.

Ключові слова: правосуддя, безоплатна вторинна правнича допомога, безоплатна первинна правнича допомога, документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, підтвердження належності до громадянства України.

The article explores the role and place of free legal aid within the mechanism of protection of human and citizen rights and freedoms, the principles of its provision in Ukraine (principles in the field of providing free legal aid – the rule of law; legality; accessibility of free legal aid; quality assurance of free legal aid; guaranteed state funding).

It was emphasized that the concept of forming a system of free legal aid in Ukraine is primarily aimed at ensuring the human right to access justice, creating the foundations for the development of affordable and high-quality legal aid that would meet the needs of society, in accordance with the Constitution of Ukraine, the Convention on the Protection of Human Rights and fundamental freedoms, the International Covenant on Civil and Political Rights.

The list of documents certifying identity and confirming citizenship of Ukraine according to the Law "On the Unified State Demographic Register and documents confirming citizenship of Ukraine, certifying a person or his special status", "On Citizenship of Ukraine" was analyzed.

The national legislation of Ukraine on the implementation of the right of persons who do not have documents certifying their identity and confirming their citizenship of Ukraine to free secondary legal aid in the Centers for providing free secondary legal aid was studied.

The access of persons who do not have documents certifying their identity and confirming Ukrainian citizenship to legal services: free primary legal assistance in centers providing free secondary legal assistance was analyzed.

Special attention is given to addressing the issue of documentary confirmation by individuals (persons who do not have documents certifying their identity and confirming citizenship of Ukraine) of belonging to the subject of the right to free secondary legal aid in the Centers for the provision of free secondary legal aid.

Possible obstacles to the realization of the right of persons who do not have documents certifying their identity and confirming Ukrainian citizenship to free secondary legal assistance and access to justice have been studied.

The expediency of improving specific provisions of the current legislation on expanding the list of issues of the category of undocumented persons with which they can apply to the centers for the provision of free secondary legal aid to obtain free secondary legal aid is noted (applicant's appeal is not only about the establishment in court of facts of legal significance, related to the registration and issuance of documents certifying their identity and confirming the citizenship of Ukraine, but also to provide for the possibility of applying for the establishment of the fact of birth, since a person without birth registration in the state registration of civil status acts will not be able to obtain a passport of a citizen of Ukraine at the State Migration Service of Ukraine) and exemption from payment of court fees for individuals in matters of establishing facts of legal significance in the court procedure, related to the registration and issuance of documents certifying their identity and confirming Ukrainian citizenship, which would facilitate the access of vulnerable categories of persons to justice.

Key words: justice, free secondary legal aid, free initial legal assistance, documents certifying identity and confirming citizenship of Ukraine, confirmation of belonging to the citizenship of Ukraine.

Постановка проблеми. В Україні, згідно оцінки Агентства ООН у справах біженців, близько 35 000 осіб без громадянства або із невизначеним громадянством, у тому числі люди, громадянство яких залишалося невизначеним після розпаду радянського союзу, і які все ще мають радянські паспорти, та інші недокументовані особи, які з різних причин мають труднощі довести їхні зв'язки з Україною. Крім того, у багатьох громадян України немає свідоцтва про народження та паспортів, що наражає їх на ризики безгромадянства у майбутньому. Сюди входять діти, народжені на тимчасово непідконтрольній території України, а також роми, які ніколи не отримували паспорт. Така кількість недокументованих осіб є одним із важливих викликів перед державою в цілому, у тому числі Центрами з надання безоплатної вторинної правничої допомоги, неурядовими організаціями, у вирішенні питання їхнього документування.

Як пояснив Пабло Матеу, Представник УВКБ ООН в Україні щодо складності процедури документування: «Процедури довгі в часі, складні та коштовні. Юристи повинні допомагати людям збирати документи з місця їхнього народження та проживання. Їм потрібно надати документи з фотокартками та привести свідків, щоб встановити їх особу. Це особливо важко для тих, чиї документи та свідки знаходяться на тимчасово непідконтрольній уряду території Донецької та Луганської областей, а також для літніх, хворих та бідних людей» [9].

Мета дослідження – здійснити аналіз законодавства щодо реалізації права недокументованих осіб на безоплатну вторинну правничу допомогу, дослідити можливі перешкоди в реалізації права осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України на безоплатну вторинну правничу допомогу, у доступі до правосуддя та надати рекомендації щодо законодавчих змін для доступу недокументованих осіб до безоплатної вторинної правничої допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науці питання доступу до безоплатної вторинної правничої допомоги (БВПД) осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України у центрах з надання БВПД (Центр) потребує наукового напрацювання.

Окремі питання, що стосуються права людини на одержання безоплатної правничої допомоги досліджувалися, зокрема, у наукових працях таких вітчизняних науковців, як: М. Лахижа, О. Данилевська, Л. Павлик, З. Петрович, О. Цмоць, І. Мішук та ін.

Виклад основного матеріалу. Безоплатна правнича допомога та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Тому обов'язком держави є утвердження і забезпечення права на безоплатну правничу допомогу. Під час реалізації цього права не допускається застосування привілеїв чи обмежень до осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [2].

Серед принципів державної політики у сфері надання безоплатної правничої допомоги є: 1) верховенство права; 2) законність; 3) доступність безоплатної правничої допомоги; 4) забезпечення якості безоплатної правничої допомоги; 5) гарантованого державного фінансування [2].

Тобто концепція формування системи безоплатної правничої допомоги в Україні спрямована насамперед на реалізацію права людини, у доступі до правосуддя, створення засад для розвитку якісної правничої допомоги, згідно Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Запровадження інституту безоплатної правничої допомоги у відповідності до стандартів Ради Європи та практики Європейського

Суду з прав людини Парламентська асамблея Ради Європи розцінює як важливий інструмент покращення доступу до правосуддя.

Аналізуючи законодавче врегулювання питання отримання БВПД у Центрах, зокрема, представництва інтересів про встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України до 20 травня 2022 року не передбачалось у ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» і не фінансувалось за рахунок видатків Державного бюджету України; натомість Центри надавали безоплатну первинну правову допомогу (БППД), про bono, перенаправляли до потужних неурядових організацій, серед яких: БО «Міжнародний фонд охорони здоров'я та навколишнього середовища «Регіон Карпат», ГО «Десяте квітня», БФ «Право на захист».

Таким чином, реалізації права на безоплатну вторинну правову допомогу у Центрах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України залишалось відкритим і потребувало законодавчих змін.

Лише з прийняттям Закону України від 3 травня 2022 року № 2238-IX «Про внесення змін до частини першої статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» було розширено перелік осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу – це особи, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України, – з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України [2]. Згідно цього Закону України зрозуміло, що перелік питань заявника, з яких має право отримати БВПД є вузькоспеціалізованим – це встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення і стосується лише оформлення та видачі документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України (до прикладу, оформлення паспорта громадянина України), хоча у заявника може бути відсутня реєстрація народження і тоді його запит на звернення стосується встановлення факту народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження, оскільки особа не маючи реєстрації народження в органах ДРАЦС не зможе оформити паспорт громадянина України в Державній міграційній службі України.

Водночас, слід відмітити, що ці законодавчі зміни мають вагоме значення для соціально вразливих категорій осіб, оскільки сприяють їх документуванню – оформленню документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України (паспорт громадянина України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; дипломатичний паспорт України; службовий паспорт України; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну; тимчасове посвідчення громадянина України, згідно ст. 13 ЗУ «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [5]).

Серед вразливої групи населення, які потребують представництва в судах, із питань встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України, є особи ромських нацменшин. Беручи до уваги власне дисертаційне дослідження «Забезпечення права на безоплатну правову допомогу в Україні: теоретико-правове дослідження» 2019 року, варто відмітити важливість захисту прав ромських нацменшин у їх документуванні [10]. Зокрема, під

час дисертаційного напрацювання були розроблені рекомендації для вдосконалення Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо доступу представників ромських нацменшин до безоплатної вторинної правової допомоги.

Відповідно до розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року» від 28 липня 2021 р. № 866-р значна кількість осіб, які належать до ромської національної меншини, не має документів, які підтверджують інші юридичні факти (реєстрацію акту цивільного стану, права власності, реєстрацію місця проживання, працевлаштування та, як наслідок, соціального страхування тощо), що призводить до їх соціальної незахищеності та ускладнює надання їм адміністративних послуг, забезпечення соціальних гарантій і отримання пільг [9].

Зазначені проблеми є комплексними і такими, що посилюють одна одну, створюючи для ромських сімей умови, за яких вони не можуть самостійно подолати складні життєві обставини, в яких опинилися.

У даному випадку участь урядових установ, неурядових організацій у наданні безоплатної правничої допомоги є надзвичайно важливою для вирішення вищезазначених питань.

Ч. 4 ст. 18 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» передбачено порядок подання звернень про надання безоплатної вторинної правничої допомоги, а саме: разом із зверненням про надання безоплатної вторинної правничої допомоги особа або законний представник особи повинні подати документи, що підтверджують належність особи або осіб, стосовно яких звертається законний представник, до однієї з вразливих категорій осіб, передбачених частиною першою статті 14 цього Закону [2].

Крім того, разом із зверненням можуть подаватись: рішення територіального підрозділу Державної міграційної служби України про відмову в оформленні та видачі паспорта громадянина України; копія ухвали суду про відкриття провадження у цивільній справі про встановлення факту, що має юридичне значення, пов'язаного з оформленням та видачею документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України.

Слід зважати на те, що рішення територіального підрозділу Державної міграційної служби України про відмову в оформленні та видачі паспорта громадянина України приймається у конкретні визначених випадках, зокрема, якщо: 1) особа не є громадянином України; 2) особа вже отримала паспорт (у тому числі паспорт зразка 1994 року), який є дійсним на день звернення (крім випадків обміну паспорта у зв'язку з виявленням помилки в інформації, внесеній до нього; звернення для обміну протягом одного місяця до дати закінчення строку дії паспорта; непридатності для подальшого використання); 3) дані, отримані з баз даних Реєстру, картотек, наявних державних та єдиних реєстрів, інших інформаційних баз, що перебувають у власності держави, органів місцевого самоврядування або підприємств, установ та організацій, не підтверджують надану заявником інформацію; 4) за видачею паспорта звернувся законний представник, який не має документально підтверджених повноважень на отримання паспорта; 5) особа подала не в повному обсязі документи та інформацію, необхідні для оформлення і видачі паспорта; 6) особу не встановлено за результатами проведення процедури встановлення особи [8].

І до прикладу, у вразливих категорій осіб, у тому числі ромських нацменшин можуть (недокументовані – які своєчасно не оформили паспорт громадянина України через певні життєві обставини; особи під загрозою безгромадянства – у яких виникають складнощі із підтвердженням

факту належності до громадянства України) виникати складнощі в отримати рішення територіального підрозділу Державної міграційної служби України про відмову в оформленні, видачі паспорта громадянина України, оскільки звертаються до урядової установи без жодного документа, до прикладу: відсутня реєстрація народження, тоді особа завчасно звертається до ДМС України; відсутні документи з фотокарткою, що підтверджують відомості про особу, викладені в заяві. У разі відсутності документів з фотокарткою/відцифрованим образом обличчя особи, отриманих з державних, єдиних реєстрів, інших інформаційних баз, що перебувають у власності держави або підприємств, установ та організацій, та за результатами перевірок, за якими особу не ідентифіковано, проводиться процедура встановлення особи шляхом опитування свідків, які були зазначені заявником, але може виникати нова перешкода через відсутність свідків у заявника. Натомість, у таких випадках ДМС України надає чітке роз'яснення щодо переліку необхідних документів для оформлення паспорта громадянина України, особливостей встановлення особи та видачі паспорта в період дії воєнного стану.

Якщо фізична особа документально підтверджує право на БВПД, то їй Центр призначає адвоката для представництва інтересів в суді щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням, видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України. Як результат, фізична особа може отримати позитивне рішення суду і звертатись до ДМС України для оформлення паспорта громадянина України.

Звісно, якщо особа не підтверджує належність до суб'єкта права на безоплатну вторинну правничу допомогу, то центри з надання БВПД можуть надавати БППД (надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру), надання допомоги в забезпеченні доступу особи до медіації): адресну правничу допомогу для недокументованих осіб, виїзні консультування, чи надавати такі правничі послуги у власному офісі. Це сприятиме збору необхідних документів (доказів) для підготовки до суду заяви з питань встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням, видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України (до прикладу, про встановлення особи та факту постійного проживання в Україні – підтвердження належності до громадянства України відповідно до ст. 3 ЗУ «Про громадянство України»), чи звернення в ДМС щодо оформлення паспорта громадянина України вперше від 18 років.

Водночас, під час збору документів до суду фізична особа, без отримання БВПД в Центрах, може стикатись з відповідними перешкодами: правильне тлумачення положень законодавства про громадянство України, зокрема,

справа розглядається в цивільному чи адміністративному судочинстві. У даному випадку слід відмітити, що із змісту права особи на безоплатну вторинну правничу допомогу у Центрах, – з питань встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України вбачається представництво у цивільному судочинстві, хоча особа може стикнутися із потребою представництва у адміністративному судочинстві, до прикладу, про визнання протиправним та скасування рішення ДМС щодо набуття громадянства України; складність у зборі та поданні доказів у справі про встановлення факту постійного проживання в Україні на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) / після 13 листопада 1991 року – у підтвердженні постійного проживання понад 30 років; сплата судового збору: для соціально незахищених верст населення – це значна перешкода у доступі до правосуддя.

Процедура встановлення належності до громадянства України стосується тих громадян колишнього СРСР, хто вже визнається громадянином України відповідно до ст. 3 Закону України «Про громадянство України», але з тих чи інших причин досі не має паспорту громадянина України.

На офіційній сторінці УВКБ ООН розміщена актуальна інформація для ознайомлення про актуальність питання щодо необхідності фізичних осіб у судовому порядку встановлювати факт постійного проживання на території України (підтвердження належності до громадянства України), зокрема, протягом 2014–2022 років ДМС України встановила належність до громадянства України на підставі рішень судів – 2,382 (139 у 2022; 224 у 2021) громадян колишнього СРСР та оформила належність до громадянства України на підставі внесених написів «Громадянин України» – 549 (23 у 2022; 27 у 2021) громадян колишнього СРСР [11]. Вищезазначена статистика свідчить про те, що у фізичних осіб є запит на представництво інтересів у судах – встановлювати факт постійного проживання на території України і участь Центрів з надання БВПД у наданні такої БВПД є необхідністю.

Крім того, наявність у соціально вразливих категорій осіб копії ухвали суду про відкриття провадження у цивільній справі про встановлення факту, що має юридичне значення, пов'язаного з оформленням та видачею

документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України свідчить про те, що особа вже користується правничими послугами адвоката поза межами системи надання безоплатної правничої допомоги, і виникає питання про доцільність звернення до центру з надання БВПД для призначення нового адвоката по тій же цивільній справі у суді.

Висновки. Підводячи підсумки можна зробити висновки про доцільність розширення категорії питань недокументованих осіб, з яким вони можуть звертатися до центрів з надання БВПД для отримання БВПД. Зокрема, виникає необхідність в законодавчих змінах: передбачити можливість звернення заявника не лише з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України (13 п. ч. 1 ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»), але й звертатися з інших питань: встановлення факту народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження, оскільки особа не маючи реєстрації народження в органах ДРАЦС не зможе оформити паспорт громадянина України в Державній міграційній службі України; встановлення факту родинних відносин між фізичними особами, – у разі відсутності осіб, які можуть бути заявниками у окремому провадженні для встановлення факту народження; встановлення факту належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям, по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті; передбачити право на представництво в адміністративному судочинстві з питань, до прикладу, про визнання протиправним та скасування рішення ДМС щодо набуття громадянства України, про визнання дій ДМС, органів ДРАЦС протиправними та зобов'язати вчинити певні дії.

Також, звільнення від сплати судового збору з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України сприяло б доступу вразливих категорій до правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
2. «Про безоплатну правничу допомогу»: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
3. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
4. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
5. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус»: Закон України від 20.11.2012 р. № 5492-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.09.2024).
7. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: ратифіковано Указом Президента Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 20.09.2024).
8. Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорту громадянина України: Постанова КМУ від 25 березня 2015 р. № 302. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
9. Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: Розпорядження від 28 липня 2021 р. № 866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
10. Забезпечення права на безоплатну правову допомогу в Україні: теоретико-правове дослідження [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Рішко Марія Іванівна. – Івано-Франківськ: ПВНЗУ К. Данила, 2019. – 16 с.
11. Прогрес у подоланні безгромадянства необхідний для полегшення страждання людей. УВКБ ООН в Україні: веб-сайт. URL: <https://www.unhcr.org/ua/17548-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81-%D1%83-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0.html> (дата звернення: 20.09.2024).